

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzity v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielat (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl

(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 10,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w lutym 2018 r., druk ukończono

w marcu 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Dagmara Adamska, W sprawie lokalizacji cmentarzy żydowskich na średniowiecznym Śląsku	3
Bożena Popiołek, Kryminalia w księgach sądowych miast Korony jako źródło do badań nad życiem rodzinnym na przełomie XVII i XVIII w.	21
Raimo Pullat, Kultura jedzenia w osiemnastowiecznym Tallinie	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, Topografia szpitala-przytułku działającego przy kaplicy/kościółce św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX w.	59
Magdalena Bis, Depozyt przedmiotów metalowych z posesji przy ulicy Szerokiej w Płocku (z ok. połowy XIX–początku XX w.)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, Gospodarczy awans Częstochowy i sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego w latach 1877–1914	99

RECENZJE

Urszula Świdrska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis</i> . Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku — Andrzej Klonder	111
---	-----

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku, red. M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku</i> , t. 2: <i>Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> , wstęp i oprac. Katarzyna Justyniarska-Chojak, Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

KRONIKA NAUKOWA

„Od archeologii Józefa Kostrzewskiego do współczesnych nauk o przeszłości społecznej”, ogólnopolska konferencja naukowa, Poznań, 21–22 września 2017 r. — Adam Kozak	119
--	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Dagmara Adamska, On the location of Jewish cemeteries in mediaeval Silesia	3
Bożena Popiołek, Criminal cases in court books of Polish towns as a source for studying the family life of the turn of the 18 th century	21
Raimo Pullat, The culture of eating in eighteenth-century Tallinn	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, The topography of the hospital-poorhouse at St Barbara's church/chapel in Stara Częstochowa at the turn of the 19 th century	59
Magdalena Bis, A metalwork deposit from possession at Szeroka Street in Płock (mid-19 th – early 20 th century)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, The economic advancement of Częstochowa and the Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region in the years 1877–1914	99

REVIEWS

Urszula Świdarska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis. Wzorzec szlachezca w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku</i> [<i>Homo nobilis. The model nobleman in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th c.</i>] — Andrzej Klonder	111
---	-----

REPORTS AND NOTES

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> [Castles and manors in the voivodship of Rawa in the late Middle Ages and the early-modern period] — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
<i>Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku</i> [The history of the church and parish of the Discovery of the Holy Cross in Mały Płock], edited by M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku, t. 2: Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> [Sources for the history of the nobility of the Sandomierz voivodship, vol. 2, Inventories of estates from the 17 th –18 th c.], edited and introduced by Katarzyna Justyniarska-Chojak and Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

CHRONICLE

“From Józef Kostrzewski's archaeology to contemporary research on societies' past”, a conference in Poznań, 21 st –22 nd September 2017 — Adam Kozak	119
--	-----

URSZULA ŚWIDERSKA-WŁODARCZYK, *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, PWN, Warszawa 2017, ss. 240, ryc. czarno-białych 53 + 12 barwnych na wklejce.

Autorka podjęła temat dyskutowany w polskiej historii niemal od jej zarania jako dyscypliny naukowej, związany przy tym mocno z wielkim sporem o przyczyny upadku Rzeczypospolitej. W ich poszukiwaniu kondycja szlachty, stanu sprawującego w Polsce władzę — zarówno realia, jak i funkcjonujące w społecznej świadomości wzorce postaw, zachowań — musiała być brana pod uwagę. Efekty tych dyskusji przed niemal półwieczem podsumował Janusz Tazbir, wyodrębniając kilka podstawowych wzorców osobowych szlachcica: 1 — ryce-rza, obrońcy ojczyzny i wiary, 2 — ziemianina, energicznego zarządcy dóbr, wiodącego sielan-kowy, pełen umiaru żywot wiejski, 3 — politycznie aktywnego obywatela; ucieleśnieniem tego wzorca była postać mówcy sejmowego czy sejmikowego¹. Pierwsze dwa wzorce uznali też za typowe dla szlachty twórcy późniejszych syntez dziejów kultury polskiej². Tazbir wspomina również o dwóch wzorcach, które z różnych przyczyn nie doczekały się masowej akceptacji (i realizacji) — dworzanina (z antywzorcem dworaka) i żołnierza zawodowego. W szerokim zestawie źródeł informujących o wyżej wymienionych wzorcach umieścił Tazbir m.in. obok panegiryków, kazań, dzieł pedagogicznych, także literaturę parenetyczną, w tym „zwierciadła humanistyczne”³. Te ostatnie są też główną podstawą źródłową recenzowanej pracy. Autorka nie ogranicza się jednak do jednego typu źródeł. Obok staropolskich zwierciadeł „czyli utworów propagujących wzorce moralne”, wykorzystuje różne „pisma, których nie zalicza się do tego rodzaju twórczości, a które, przynajmniej w jakimś zakresie, zawierają zwierciadło podobne treści”, czyli „propagowany i akceptowany przekaz normatywny” (s. 14–15). Takie założenia pozwoliły na dość swobodny i subiektywny dobór analizowanych źródeł i wykorzystanie np. poradników rolniczych. Ich analiza zajmuje sporą część „Wprowadzenia” (s. 31–41).

Celem Autorki jest całościowe przedstawienie wzorcowego wizerunku „w postaci skoń-czonego i doskonałego portretu nieznanego szlachcica XVI–XVII wieku” (s. 14). Interesują ją przy tym jedynie „fikcyjne” wzory osobowe, w odróżnieniu „od wzorów rzeczywistych (czyli realnie istniejących postaci)” (s. 15). Poznanie tych ostatnich, jako wymagające sięgnięcia do innego typu źródeł (np. biografie, testamenty, mowy pogrzebowe), zasługuje — jej zdaniem — na odrębne opracowanie.

Kreśląc wspomniany powyżej wzorzec szlachcica, przedstawia U. Świdierska-Włodarczyk jego uwarunkowania genealogiczne (s. 49–87), osobowościowe (s. 89–112), profesjonalne (s. 113–188) i społeczne (s. 189–211). Do tych pierwszych zalicza urodzenie, edukację, walory fizyczne, stan majątkowy (w dużym stopniu dziedziczny). Z uwarunkowań genealogicznych w znacznym stopniu wynikają też pożądane cechy osobowości jednostki — pobożność, umiar w każdej dziedzinie życia (jedzenie i picie, ubiór, zgromadzony majątek, rozrywka), mądrość, pracowitość, oszczędność, hojność, męstwo. Dalej Autorka analizuje specyfikę wzorca poszcze-

¹ J. Tazbir, *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku*, „Kwart. Hist.”, R. 93, 1976, z. 4, s. 784–797, szczególnie s. 787–791.

² Por. np. B. Suchodolski, *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1986, s. 113–114; M. Bogucka, *Między oby-czajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2013, s. 56–57.

³ J. Tazbir, op. cit., s. 784.

gólnych szlacheckich profesji (może lepiej ostrożniej — zajęć, czy jak stwierdza sama — „pól aktywności”): gospodarza — „menedżera” (? — A.K.), „nowoczesnego” (? — A.K.) urzędnika⁴, parlamentarzysty, dyplomaty, żołnierza, dworzanina. Wreszcie prezentuje społeczne role szlachcica: członka (głowy) rodziny, obywatela — patrioty, w końcu — Polaka, chrześcijanina i katolika. Te ostatnie, zwłaszcza kwestie funkcjonowania szlachcica w rodzinie i „najbliższym otoczeniu” (s. 192–197), traktuje dość pobieżnie, na podstawie skromnego zestawu źródeł, a zwłaszcza literatury⁵.

Solidną podstawę do podjęcia tak bogatej problematyki dały Autorce lata studiów nad kulturą rycerską w Polsce średniowiecznej oraz szlachecką w Rzeczypospolitej XVI wieku. Z czasem rozszerzyła zakres badań na wiek XVII⁶.

U czytelnika zainteresowanego problematyką kultury materialnej lektura pracy pozostawia jednak pewien niedosyt. Ważne kwestie zewnętrzności, wyglądu, fizycznej kondycji szlachcica, zajmują tu miejsce marginalne. Ich prezentacja wydaje się nazbyt skrótowa (s. 68–71), zarówno na poziomie źródeł (co bardziej zrozumiałe, z uwagi na bogactwo materiału, grożące rozsadzeniem konstrukcji pracy), jak i ustaleń literatury. Tymczasem typy fizyczne polskiego szlachcica i magnata, ich cechy uznawane za pozytywne, zrekonstruował przed ćwierćwieczem Zbigniew Kuchowicz⁷. Do ledwie naszkicowanej kwestii odpowiedniego ubioru (s. 69) wiele mogłoby wnieść sięgnięcie choćby do prac A. Pośpiecha lub I. Turnau⁸, nie mówiąc już o źródłach — testamentach lub inwentarzach⁹, wreszcie do ikonografii. Tej ostatniej luki nie wypełnia kilka, dość przypadkowo dobranych portretów, nie zawsze nawet z epoki (np. portret Frycza Modrzewskiego pędzla Matejki).

Miejscami Autorka nie dostrzega zmian zachodzących w czasie. Przywołane przez nią zalecenie senatora Rzeczypospolitej Andrzeja Maksymiliana Fredry, z lat sześćdziesiątych XVII w., aby strój szlachcica był zgodny z modą narodową (s. 69), wówczas już wyraźnie ukształtowaną, w stuleciu XVI nie mogło być rozumiane równie jednoznacznie, z uwagi na znaczne zróżnicowanie szybko wówczas zmieniających się ubiorów. Do tego, według Fredry, dochodził wymóg skromności. Z tkanin należało preferować sukno, nie zaś jedwab, „który przystoi raczej kobietom” (s. 69). Barwy stroju nie powinny być jaskrawe, dla senatorów najlepsze są, przydające powagi — czerni i brąz. Nawet dyplomaci winni unikać zbędnego przepychu — atłasów i aksamitów (s. 70), bowiem nie one przesadzają o sukcesie misji. Obraz

⁴ Wobec narastającej z czasem anachroniczności administracji państwowej Rzeczypospolitej w stosunku do Zachodu Europy, braku administracji terenowej — stałej, fachowej, płatnej — a nawet zmian prowadzących w kierunku jej powstania, trudno chyba mówić o menedżerze, a zwłaszcza o urzędniku nowoczesnym, por. U. Augustyniak, *Historia Polski, 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 82–91.

⁵ Brakuje odniesienia choćby do M. Boguckiej, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994; lub tejeż, *Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2013.

⁶ Por. U. Świdarska-Włodarczyk, *Kultura rycerska w średniowiecznej Polsce*, Zielona Góra 2001; tejeż, *Mentalność szlachty polskiej XV–XVI wieku*, Poznań 2003. Zapowiedź recenzowanej tu pracy stanowiły artykuły: tejeż, *Wzorzec osobowy dowódcy wojskowego w Polsce XVI wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, R. 6, 2005, s. 5–12; tejeż, *Wzorzec urzędnika Rzeczypospolitej XVI i pierwszej połowy XVII wieku w świetle staropolskich zwierciadeł*, „Przegl. Hist.”, t. 107, 2016, z. 2, s. 171–197; tejeż, *Wzorzec dyplomaty przełomu XVI i XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne”, 143, 2016, z. 3, s. 537–553.

⁷ Zob. Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, Łódź 1992, s. 114, 131–132.

⁸ Por. A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992; I. Turnau, *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991; także fragmenty syntez, np.: M. Bogucka, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 110–113; U. Augustyniak, op. cit., s. 352–355.

⁹ Przełom wieków przyniósł obfitość edycji, głównie testamentów, por. *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005 (tam bibliografia wcześniejszych edycji); ostatnio np.: *Testamenty szlachty Prus królewskich z XVII wieku*, oprac. i wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013.

zarysowany na podstawie kilku tekstów źródłowych, nie jest zestawiony z co najmniej równie bliskim rzeczywistości antywzorcem, utrwalonym choćby w cytowanej przez Kuchowicza fraszce Wacława Potockiego¹⁰. Dalej Autorka wspomina jeszcze ogólnie o wymogu miłej powierchowności dworzanina (s. 183) oraz o dobrych manierach, a także przystojnej sylwetce, która powinna cechować dyplomatę (s. 152).

O wzorcach siedemnastowiecznej galanterii można by powiedzieć więcej, sięgając do pomocy do nauki języków obcych z epoki. Np. Maciej Dobracki, autor *Wytwornego polityka*, zbioru rozmówek niemiecko-polskich, obok dialogów na różne tematy pomieścił w nim formuły składanych ustnie gratulacji i kondolencji z wielu okazji, także zestawienie tytułatury osób z różnych stanów. Same dialogi ukazują właściwe zachowania w trakcie wizyty towarzyskiej, przy posiłku, dyskusji o sprawach lokalnych bądź o światowej polityce¹¹.

Przy nadmiernej niekiedy skrótowości i upraszczaniu opisu wspomnianych powyżej zjawisk rażą dość obszerne, powtarzające się dygresje, dotyczące utrzymującego się — zdaniem Autorki — współcześnie w świadomości społecznej (rozumiem, że raczej nie w dyskursie naukowym) negatywnego stereotypu szlachcica. Już w otwierających rozważania „Kilku słowach zamiast wstępu” (s. 9–17) znajdujemy zapowiedź polemiki z wytworzonym w procesie historycznym stereotypem, uznającym szlachtę za grupę stroniącą od pracy, dezawuuującym jej rolę jako nośnika wartości pozytywnych (s. 11–12). Zgodnie z takim założeniem Autorka polemizuje z uznawaniem przez moralistów z epoki szlachcica gospodarza za synonim „nieefektywnej, próżniaczej egzystencji” (s. 115–116). Sięgając do znanych też wcześniejszym badaczom dzieł Gostomskiego, Ponętowskiego, Zawackiego, Haura, Autorka uznała odstąpienie od wzorca „rycerza” na rzecz „gospodarza” za nieuchronną konsekwencję realnych zmian w gospodarce, czyniących ziemię głównym źródłem dochodów, przy równoczesnym deficycie zysków z wojny. Podsumowując stwierdza: „Dziedzic nie miał więc czasu na bezczynność i niefrasobliwość [...]. Kierowanie folwarkiem wymagało żelaznej dyscypliny i przestrzegania twardych reguł ekonomii” (s. 122); kierowania całym sztabem kompetentnych pracowników. Pozostaje jednak pytanie, czy wymagająca energii i wytrwałości, żmudna, codzienna gospodarska krzątanina rzeczywiście zasługuje na miano działalności menedżerskiej, a folwark ziemiański nowoczesnego przedsiębiorstwa? Zmiany wymuszała gospodarcza rzeczywistość, jednak w publicystyce z epoki trudno doszukać się entuzjazmu dla nowości. Konserwatyzm w praktyce gospodarowania utrzymywał się długo, po wieku XVII. Już w tym stuleciu narastał kryzys gospodarki folwarcznej, postępował upadek kultury rolnej, pogarszały się jakość narzędzi, metody uprawy, malały plony itp.¹² Tu znowu brakuje rozróżnienia między sytuacją w wieku XVI i XVII. Autorka podważa utrwalony w podręcznikach wszystkich szczebli edukacji, jednak na gruncie naukowym już dawno przewyżczony, stereotypowy pogląd o permanentnej, stopniowo narastającej krzywdzie poddanych — chłopów, wręcz okrucieństwie szlachty (s. 195). W tej kwestii powołuje się na klasyczne opracowanie Andrzeja Wyczańskiego¹³. Podobnie, wbrew wówczas ideologicznie motywowanej czarnej legendzie, już w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku oceniał relacje szlachty i chłopów zapomniany

¹⁰ „Zbytki Polskie. O czymże Polska myśli we dnie i w nocy/ żeby sześć zaprzęgano koni do karocy/ Żeby [...] sługi odziać koralem, brukatelą stropy/ Żeby na paniej perły albo dyjamenty / A po służbach złociste świeciły się sprzęty// Żeby pyszny aksamit puszyły sobole”, cyt. za: Z. Kuchowicz, op. cit., s. 581.

¹¹ M. Dobracki, *Wytworny Polityk. Wol — Qualificirtet Hofe — Mann*, Oleśnica 1664, szerzej o możliwościach badawczych, jakie dają rozmówki, por. A. Klonder, *Jedzenie oraz inne sprawy. Codziennosc Europy Środkowej we wczesno-nowożytnych rozmówkach do nauki języków obcych*, „Kw.HKM”, R. LIX, 2011, nr 1, s. 41–52.

¹² J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986, s. 106; ostatnio np. U. Augustyniak, op. cit., s. 229–230.

¹³ A. Wyczański, *Szlachta polska*, Warszawa 2001.

przez Autorkę Jarema Maciszewski. W sumie Autorka ze sporym temperamentem broni tez słusznych (powraca do nich w „Podsumowaniu”, s. 219), jednak na gruncie naukowym już postawionych i obronionych przez badaczy z poprzedniego pokolenia. Stereotyp, z którym walczy, wymaga korekty jedynie na gruncie popularyzacji.

Mimo przedstawionych powyżej wątpliwości, wypada stwierdzić, że *Homo Nobilis* jest opracowaniem pożytecznym. Choć elementy współtworzące rekonstruowany w nim wzorzec szlachcica były już analizowane, a przynajmniej sygnalizowane we wcześniejszej literaturze, niewątpliwą zasługą Autorki jest ich zebranie oraz uporządkowanie i niekiedy pogłębiona, nowatorska interpretacja.

Andrzej Klonder
(Warszawa)